

8. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. – [3-е изд., доп.]. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
9. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
10. Леонтьев А.Н. Эволюция психики / А.Н. Леонтьев. – М.; Воронеж, 1999.
11. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової "міфології" / Володимир Шаповал. – Дзеркало тижня. – № 29 (708). – 2008, 9-15 серп.
12. Семитко А. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. Семитко. – Екатеринбург: Изд-во Урал. юрид. академии, Изд-во Гуманитарного ун-та, 1996. – 249 с.
13. Дмитрієнко І. Первісна українська правова культура: початкові форми художньо правової свідомості, культури та їх артефактів - першооснови нормативно-правового світоосмислення / І. Дмитрієнко // Форум права. – № 2. – 2009. – С. 112-119.
14. Кравченко А. Міфологічне та релігійне світовідчуття в осмисленні права / А. Кравченко. – Філософські обрії. – № 21. – 2009. – С. 186-195.

УДК 343.211:343:214(477)

О.С. Фещенко

**СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРИНЦИПИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА**

В статті досліджуються сучасні підходи науковців до питання про принципи кримінального права. Акцентується увага на тому, що норми Конституції України, які мають важливе значення для кримінального права, повинні стати складовими частинами системи принципів цієї галузі права. Особлива увага приділена принципам законності, рівності громадян та гуманізму. Підтримано ідею щодо доцільності закріплення принципів в окремих статтях Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *принципи, загальні засади, законність, справедливість, рівність.*

В статье исследуются современные подходы к решению вопроса о принципах уголовного права. Акцентируется внимание на том, что нормы Конституции Украины, которые имеют важное значение для уголовного права, должны быть составляющими частями системы принципов этой отрасли права. Особенное внимание уделено принципам законности, равенства граждан и гуманизма. Поддержана идея о целесообразности закрепления принципов в отдельных статьях Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: *принципы, общие положения, законность, справедливость, равенство.*

In the article researches modern approaches of scientists to the issue about principles of criminal law. The notice accents on the fact, that constitutional norms,

which are very important for the criminal law, have to become a part of this branch of law. The special attention given to the principles of legality, citizens' equality and humanism supported the idea of the expediency of consolidating the principles in individual articles of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: principles, general thesis, legality, justice, equality.

В юридичній науці вивченню принципів права, їх значенню для правотворчості та правозастосування завжди приділялась значна увага. Проблема засадничих положень права як базового інституту суспільної формації потребує нового тлумачення відповідно до сучасних наукових кримінально-правових поглядів та розвитку українського законодавства про кримінальну відповідальність. Тому дослідження принципів кримінального права сьогодні набуває особливого значення. Проблеми удосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері кримінального права надають особливої актуальності питанню про принципи кримінального права. Водночас, у законі про кримінальну відповідальність ні саме поняття, ні система принципів не закріплена. Тоді як у Кримінальному процесуальному кодексі України це відбулось. Тому з урахуванням сучасних тенденцій кримінально-правової політики, реформування системи кримінальної юстиції необхідним є перегляд наукових підходів до розуміння поняття та переліку принципів кримінального права, що і є метою нашої статті.

Найбільш глибоко питання про принципи права, що відображають вихідні, фундаментальні ідеї певної галузі або права в цілому та закріплюють загальні засади механізму правового регулювання, розглядаються в теорії права. Для кримінального права галузеві принципи також відіграють надзвичайно важливу роль, оскільки узагальнюють основні тенденції розвитку та реалізації правових норм у сфері, яка становить предмет кримінального права.

Правові принципи виокремлюються кримінально-правовою наукою порівняно недавно, орієнтовно лише в XX ст¹. У радянській та пострадянській юридичній літературі проблематика принципів була предметом досліджень таких фахівців в галузі кримінального права як Я.М. Брайнін, П.С. Дегель, М.О. Кауфман, М.И. Коржанський, Г.А.Крігер, В.М. Кудрявцев, О.Б. Сахаров, А.Н. Трайнінта інших. Вивчення даної проблематики потребує звернення до праць теоретиків права, насамперед, С.С. Алексєєва П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун та інших правознавців.

Дослідження принципів кримінального права має істотне значення як в теоретичному плані – для з'ясування та розуміння фундаментальних засад права, так і в практичній площині – зокрема, при застосуванні за-

¹ Т. Р. Сабитов. История принципов уголовного права: методологический аспект/ Т.Р. Сабитов// Вестник Новосибирского госу-та. - Серия: Право, 2006. - Том 2. - Вып. 2. - С. 125.

ходів кримінального примусу та функціонування системи кримінальної юстиції загалом. Фахівці відмічають, що формулювання керівних положень має особливе значення в галузях, пов'язаних із застосуванням до людини заходів державного примусу, зокрема у кримінальному праві, де вони набувають найбільш репресивного характеру¹.

В нашій статті ми не будемо торкатись питання співвідношення, синонімічності чи тотожності понять "принципи кримінального права", "принципи кримінального законодавства", "принципи кримінальної відповідальності". Це вкрай важлива проблематика, яка повинна стати предметом окремої наукової дискусії. У цьому питанні ми обмежимось констатацією, що категорія "принципи кримінального права" є первинною, базовою, з якої походять і на яку спираються перелічені вище поняття і саме в такому розумінні ми надалі будемо оперувати цим поняттям.

Переважна кількість словників визначає принцип як основне, вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, керівничею, основнеправилповедінки і т. ін². На наш погляд, визначальним в принципі кримінального права є паритет між об'єктивним та суб'єктивним, єдність цих двох складових. Правила поведінки встановлюються людьми та обумовлюються їхніми інтересами. Принципи повинні бути об'єктивними за змістом, але за своїм виразом, оформленню і закріпленню, звичайно, вони є фактом свідомості як законодавця, так і всього суспільства. Слушно констатують науковці, що принципи – це прояв об'єктивних законів в суб'єктивній формі, в суспільній свідомості³.

Загальноприйнятого визначення принципів кримінального права ні в юридичній науці, ні в законодавстві не існує. На думку М.І. Бажанова, принципи кримінального права – це "основні, провідні засади, які закріплені в нормах права і визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу та правозастосовчу діяльність"⁴. Якщо узагальнити визначення, які містяться в різних літературних джерелах, то можна виділити такі основні компоненти принципів кримінального права. Це, насамперед: вихідні засади; закріплені кримінальним законо-

¹ Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ; [Наук. ред. д-р юрид. н., проф. С.С. Яценко]. – Луганськ: РВВ/ЛДУВС, 2006. – С. 8.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпін: БТФ, Перун, 2002. – С. 941; Великий тлумачний словник української мови. / Упоряд. Т.В. Ковальова. – Х.: Фоліо, 2005. – С. 504; Ожегов С.И. Словарь русского языка. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – С. 515; Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1989. – С. 409.

³ Атаманчук Г.В. Особенности процессов управления в развитии социализме. – М.: Мысль, 1985. – С. 47.

⁴ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 10.

давством; втілюються у правозастосовчій діяльності; визначають зміст права; відображають закономірності розвитку суспільства. Ми пропонуємо таке визначення. Принципи кримінального права розуміють якосновоположні засади, що відображають об'єктивні закономірності розвитку галузевої кримінально-правової науки, виражені або закріплені в нормативних актах та покладені в основу правотворчості та правозастосування.

У науці кримінального права розрізняють два способи вираження принципів: безпосереднє формулювання їх у нормах закону (текстуальне закріплення) і виведення принципів зі змісту кримінального закону (змістовне або контекстуальне закріплення)¹. Тобто через норми, спеціально присвячені принципам або через поняття та інститути, закріплені в Загальній чи Особливій частині Кримінального кодексу. Законодавець України обрав другий шлях для закріплення основних, базових ідей кримінального права. Наразі у чинному Кримінальному кодексі України відсутній перелік принципів кримінального права України. Це зрозуміло, адже досліджуване поняття є категорією правосвідомості, тому, мабуть, законодавець і не надав їм текстуальної форми. Таким чином, усі науки присвячені цьому питанню мають певним чином абстрактний характер. Науковці використовують індуктивний метод пізнання, а саме: відштовхуються від часткового, окремого та виявляють загальне. Іншими словами, вони "вишукують" принципи права в інститутах права, нормах права і т.ін. Отже, на підставі аналізу правових норм, що регулюють у КК України, наприклад, питання злочинності діяння, співучасті у злочині, повторності злочинів, кримінальної відповідальності науковці формулюють висновки про реалізацію певного принципу, загальноправового чи спеціальноправового, в цих нормах. Тобто юридично закріплену норму права перевіряють на відповідність науковій абстракції, якою на сьогодні є принципи кримінального права, оскільки вони не прописані в чинному КК України. Такий законодавчий підхід екстраполюється із думкою академіка А.Б. Сахарова про те, що правові принципи витікають із сукупності юридичних норм, із змісту правових інститутів та законодавства в цілому². Попри це, ми вважаємо за необхідне підтримати позицію українських фахівців щодо необхідності текстуального закріплення принципів положень, зокрема у кримінальному праві, тому що безпосереднє формулювання принципів сприяє більш правильному застосуванню і тлумаченню норм кримінального права – вони стають більш доступними і зрозумілими для громадян³. Ще одним аргументом на ко-

¹ Сахаров А.Б. О принципах социалистического уголовного права / А.Б. Сахаров // Правоведение. - 1969. - №4. - С. 57.

² Сахаров А.Б. О принципах социального уголовного права / А.Б. Сахаров // Правоведение, 1969, №4, с. 57.

³ Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) [Текст] / В. О. Гацелюк ; Луганський держ. ун-т внутрішніх справ. - Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. - С. 22.

ристь закріплення в КК України принципів кримінального права є те, що вони не лише декларують ідеї правової політики держави, але й, безумовно, мають безпосередній регулюючий вплив на поведінку громадян.

Існує і міжнародний досвід законодавчого закріплення принципів кримінального права. Кримінальні кодекси Австралії, Республіки Польща, Литовської республіки містять глави, які закріплюють принципи кримінальної відповідальності¹. У Кримінальному кодексі Республіки Казахстан використана схема, подібна до української. У кримінальному законі цієї держави кримінально-правові принципи не зібрані у єдиний перелік, а розташовані у різних статтях Загальної частини². Питання принципів в кримінальних кодексах Російської Федерації та Китайської народної республіки вирішені схожим шляхом. І російський, і китайський законодавець про створенні Кримінального кодексу вирішив не лише перерахувати назви принципів, на які спирається кримінальний закон, але й закріпити основні керівні ідеї в окремих статтях. Так, в Кримінальному кодексі Російської Федерації принципи задекларовані в ст. 3-7 (законність, рівність громадян перед законом, принцип винної відповідальності, справедливість і гуманізм).

Необхідно зазначити, що основним джерелом положень, які дають підстави для формулювання загальних принципів права, і кримінального у тому числі, є Конституція України. Втім, ККУ України не розкриває різновиди та змістгалузевихпринципів, у тому числіконституційних, взагалі. Слушно зауважують науковці: "Незважаючи на те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, вони повинні знайти свій розвиток у статтях Кримінального кодексу України, і мають бути закріплені не просто як окремі норми, а як невід'ємні складові системи принципів кримінального права"³. Зауважимо, що потрібно поставити акцент саме на розвиток, тлумаченняконституційних принципів в контексті змісту елементів структури предмета кримінального права, мова не йде про автоматичне відтворення в галузевому законодавстві.

Враховуючи суттєве значення загальних засад кримінального права як в теоретичному, так і в практичному сенсі, потребує вирішення пи-

¹ Уголовный кодекс Польши. - СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2001. - С. 46; Уголовный кодекс Австралии. - СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2002. - С. 49; Уголовный кодекс Литовской республики. - СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2002. - С. 117.

² Уголовный кодекс Республики Казахстан. - СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2001. - С. 14 - 22.

³Кваша О.О. Конституційні принципи в нормах Кримінального та Кримінального процесуального кодексу / О.О. Кваша // Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.). - Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. - С. 69.

тання про форми закріплення цієї законодавчої новели. А саме: закріплення в КК України окремої статті, яка б комплексно визначила найбільш основні із таких засад, чи визначенні ряду статей, кожна з яких розкривала б певний принцип кримінального права. Професор М.І. Хавронюк, наприклад, пропонує після статті 2 чинного КК України в окремих статтях закріпити такі принципи кримінального права: законності, рівності громадян перед законом, вини, справедливості, індивідуалізації покарання, особистого характеру кримінальної відповідальності, гуманізму, невідворотності кримінальної відповідальності¹. Такий варіант, по-перше, забезпечить закріплення усіх принципів в сконцентрованому вигляді та усуне наявну розпорошеність структурних елементів одного принципу в різних статтях чи розділах Кримінального кодексу України; по-друге, визначить не лише назви, але й сутність та конкретне наповнення кожного із принципів; по-третє, забезпечить системне нормативно-правове регулювання галузевих принципів кримінального права. Наразі потребує вирішення питання узагальнюючої назви такої статті: чи мають це бути "засади" (як в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України), чи "принципи" кримінального права. Аналіз семантичного значення слів "принцип" та "засада" дає можливість зробити висновок про спорідненість цих термінів, адже вони визначаються один через інший². Тому слід підтримати позицію вчених про пріоритетність саме поняття "принципи кримінального права"³, адже воно є традиційним і звичним для вітчизняної науки кримінального права.

Слід зупинитись на деяких принципах, які є конститутивними та інтегрують у собі фундаментальні ідеї кримінального права. До основоположних принципів кримінального права відносять: принцип законності; принцип гуманізму; принцип рівності перед кримінальним законом (в літературних джерелах можна знайти іншу назву цього принципу – принцип демократизму⁴).

Щодо такої категорії як справедливість, то вона, вважаємо, має концептуальний характер і є тим фундаментом, на якому повинен будуватись закон про кримінальну відповідальність, адже справедливість – це дороговказ законодавчої діяльності⁵. Справедливість – це, передусім, соціаль-

¹ Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 "кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / М.І. Хавронюк. - Київ, 2007. С. 8.

² Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. - [2-е вид., виправ.]. - К.: Вид-во "АКОНІТ", 2008. - Т. 1: А-К. - 2008, С. 722. С. 899.

³ Кримінальне право. Загальна частина: підручник / [за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуслівського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського]. - К.: Істина, 2011. С. 128.

⁴ Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Борзенков Г.Н., Ворошилин Е.В., Красиков Ю.А., Кригер Г.А., и др.; Под ред.: Кригер Г.А., Кузнецова Н.Ф., Ткачевский Ю.М., - 2-е изд., доп. и перераб. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. С.21.

⁵ Гегель Г.В.Ф. Политические произведения [Текст] / АН СССР, Ин-т государства и права ; [ред.кол.: чл.-кор. АН СССР Д. А. Керимов (отв. ред.) и др.]. - М.: Наука, 1978. - С. 379.

но-філософська категорія, яка втілена в принцип "верховенство права". При цьому слід погодитись із В.О. Гацелюком у тому, що чим більше закон про кримінальну відповідальність відповідає концепції справедливості (втіленій у принципі верховенства права), тим більше підстав оцінювати цей закон як правовий¹.

Принцип законності ("Nullum crimen, nulla poenae sine lege" – "немає злочину, немає покарання без закону") є провідним в правових системах сучасності. В юридичній науці склалась традиційна концепція законності, суть якої полягає в суворому та неухильному дотриманні та виконанні всіма суб'єктами права чинного законодавства. Хоча в останні роки робляться спроби по-новому тлумачити поняття "законність". Так, правознавець С.С. Алексєєв вважає, що це поняття може визначатись як реальність писаного права, коли його вимоги та гарантовані ним можливості послідовно, повно та точно втілюються у життя².

Конституційний принцип законності реалізується в КК України в нормах про підставу кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України), про заборону застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК України), в нормі про заборону зворотної сили закону про кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 4 КК України, ч. 2 ст. 5 КК України). Таким чином, різні складові одного принципу містяться у п'яти частинах чотирьох різних статей КК України, які визначають підставу кримінальної відповідальності, законодавство України про кримінальну відповідальність, чинність закону про кримінальну відповідальність у часті та зворотну дію закону про кримінальну відповідальність у часі.

Практично всі дослідники проблеми принципів кримінального права виділяють принцип рівності громадян перед законом та включають його до своїх переліків. Рівність громадян перед кримінальним законом є одним з "найавторитетніших" принципів, вона невідривно пов'язана зі справедливістю як філософською категорією, що дозволяє оцінити процес настання кримінальної відповідальності з позицій пріоритету загальнолюдських цінностей³. Цей конституційний принцип загальноправової рівності, безумовно, повинен конкретизуватись у галузевому законодавстві. Класичним можна вважати таке формулювання даного принципу: "Особи, які вчинили злочини, рівні перед законом та підлягають кримінальній

¹ Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) [Текст] / В. О. Гацелюк : Луганський держ. ун-т внутрішніх справ. - Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. - С. 101.

² Алексєєв С.С. Теорія права [Текст] / С. С. Алексєєв. - 2-изд., перераб. и доп. - М. : БЕК, 1995. - С. 265.

³ Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ; [Наук. ред. д-р юрид. н., проф. С.С. Яценко]. - Луганськ:РВВЛДУВС, 2006. - С. 67.

відповідальності незалежно від їхнього походження, соціального, посадового та майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії та характеру занять, місця проживання та інших обставин¹. Хоча на нашу думку, таке тлумачення принципу рівності громадян дещо звужує його зміст, зводить лише до "рівності відповідальності". Ми підтримуємо позицію російського науковця В.В. Мальцева, який вказує, що важливими аспектами цього принципу є такожривна за способом та заходам впливу правова захищеність однакових за соціальним значенням інтересіві, відповідно, нерівна, адекватна ієрархії суспільних інтересів, правова захищеність неоднакових інтересів².

Швидкий розвиток суспільних відносин, їх демократизація, поява нових учасників суспільних відносин, широкого кола приватних осіб, вимагає і нового, модернізованого підходу до цього класичного принципу. Все це актуалізує проблему захищеності не лише інтересів фізичної особи, але й юридичної особи, а також держави. Вважаємо, що необхідність поєднання регулятивної та охоронної складових принципу законності передбачає розуміннярівності не лише перед законом (регулятивна складова), але й перед судом (охоронна складова). Зважаючи на все вищевикладене, зміст і назва цього принципу підлягає уточненню. Як варіант, можна пристати на пропозицію В.В. Мальцева в згаданій статті, який запропонував такий варіант назви принципу рівності "Принцип рівності перед законом та судом".

Щодо принципу гуманізму, то він є і досі актуальним, адже закон про кримінальну відповідальність регламентує найбільш суворі заходи державного примусу. У цьому контексті важливо, щоб реалізація кримінально-правових норм відрізнялась гуманним ставленням до злочинця (вузьке розуміння принципу гуманізму). Ще одним аспектом принципу гуманізму є у захист людини засобами кримінального закону (широке розуміння принципу гуманізму). Як слушно підкреслюють науковці, точне вираження принципу гуманізму в галузевому законодавстві значній мірі є проблемою з'ясування співвідношення цих двох аспектів гуманізму, зваженого підходу до людини як до об'єкту кримінально-правової охорони і кримінально-правового впливу³. Відтак, законодавче вираження та наукове тлумачення принципу гуманізму повинно враховувати ці два аспекти та у відповідній нормі відобразити правильне співвідношення між ними. На сучасному етапі існує необхідність перегляду загально-

¹ Кетина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. - М: Наука, 1988. - С. 86.

² Мальцев В.В. Принципы уголовного права в законодательстве и философско-правовых учениях / В.В. Мальцев // Публичное и частное право. - 2009. - Вып. 2. - С. 134.

³ Загородников Н. И. Демократизация советского общества и проблемы науки уголовного права / Н. И. Загородников, А. Б. Сахаров // Советское государство и право. - 1990. - № 12. - С. 51.

прийнятих тлумачень цього принципу, адже якщо гуманізм – це певне ставлення до людини, то як бути із державою чи юридичною особою, яка може зазнати шкоди внаслідок вчинення злочину?

Останнім часом з'являються наукові публікації, в яких, на відміну від загальноприйнятих принципів кримінального права, досліджуються досить оригінальні, нетипові, на кшталт положення "nonbisinidem" як принцип кримінального права¹, принцип класовості², "принцип презумпції винуватості", "принцип об'єктивного ставлення" і "принцип диспозитивності"³ тощо. Оскільки принципи є вихідними, фундаментальними положеннями кримінального права, то, відповідно, характеризуються більшою стабільністю, ніж окремі норми, що в умовах динамічного розвитку Кримінального кодексу України є вкрай важливо.

Вишевикладене дає підстави зробити висновок про важливість на сучасному етапі значних соціально-економічних, політичних та правових перетворень теоретичного осмислення принципів кримінального права, які складаючи єдину систему, дозволяють громадянам та правозастосовувачам орієнтуватись на них у своїй діяльності та при прийнятті юридично значущих рішень.

¹ Гнатів І.М. Принцип "nonbisinidem" у кримінальному праві України. – автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право" / І.М. Гнатів. – Львів, 2013. – С.13.

² Сабитов Р.А. О принципе классовости в современном уголовном праве России / Р.А. Сабитов, Т.Р. Сабитов // Вестник Новосибирского госуниверситета. – Серия: Право. – Вып. 1. – С. 101-108.

³ Сумачев А.В. Принципы уголовного права / А.В. Сумачев // Академический вестник №1(15). – Серия "Право" [Текст]: научно-аналитический журнал. – 2011. – №1. – С. 137-143.